

PACSI ZSIGMOND PÁL

A magyar történettudomány 25 éve

Immár negyedszázada, felszabadulásunk óta, új irányt vett Magyarország fejlődése s ezzel együtt a magyar történettudomány fejlődése is.

Korábbi történetírásunkat — bár nagymúltú és viszonylag fejlett tudományágot képviselt — zömében provinciális szemlélet jellemezte. A magyar *nemesi* szólásmondás — *extra Hungariam non est vita, si est vita, non est ita* —, az ebben kifejeződő attitűd nem volt idegen tőle a *polgári* korszakban sem. Múltunkat többnyire hamis izoláltságban vizsgálta; a szomszéd népekkel való kapcsolatoknak sem szentelt kellő figyelmet; az ország területén élt más népek irányában pedig sovinszta hangot ütött meg.

Részben ugyanezzel a szemlélettel függött össze, hogy a történelmi folyamat törvényszerűségeit mellőzte vagy egyenesen tagadta; jelentős szektorát beszűkült pozitívizmus hatotta át. Szakmai metodikáját főképpen a XIX. századi német történetírás módszertana alakította: a modernebb kutatási módszereket, előbbremutató polgári irányzatokat nagyrészt távoltartotta magától. — mint ahogy középkor-centrikus tematikájával szűk térre korlátozta az újabb korok kutatását és szinte kirekesztette a jelenkor-történelmi vizsgálatokat.

Mindenekelőtt pedig: elleplezte azt a tényt, hogy a magyar történelem is osztályharcok története. Ehelyett múltunk korai időszakát többnyire patriarchalis idillként ábrázolta, a későbbi századokra nézve pedig egyéb ellentéteket: főként a kuruc-labanc ellentétet (ennek megújuló változatait), majd a közjogi ellentétet, végül pedig a „faji” ellentétet (a zsidókérdést) állította a történelmi folyamat és a közfigyelem előterébe. Az osztályellentétek és osztályküzdelmek elkendőzésében lényegileg összetalálkoztak a korábbi történetírás különböző irányzatú-árnyalatú és különböző súlyú-rangú képviselői, — olyanok is, akik múltunkat széles távlatokban tekintették át, és jelentős szakmai teljesítményekre voltak képesek.

Újabb, a felszabadulás után nyíltan a porondra lépő marxista történetírásunk fő törekvése tehát éppen e lényegbevágó torzulások leküzdésére irányult. Arra, hogy az egyetemes történelemben mutatkozó törvényszerűségeknek a magyar fejlődésben való sajátos és egyedi megnyilatkozásait vizsgálva, a magyar történelmet bekapcsolja az össz-európai, az egyetemes emberi fejlődés folyamába; arra, hogy bemutassa a magyar s a szomszéd népek történetében érvényesült közös tényezőket és összefüggéseket; s mindenekelőtt arra, hogy a magyar történelem politikai és ideológiai-kulturális szférájának jelenségei mögött kikutassa és felmutassa a társadalmi osztályok kölcsönös viszonyainak alakulását, az osztályellentmondásokat és osztályütközéseket, — reális képet nyújtson a társadalmi haladás küzdelmes folyamatáról.

E tudományos törekvések megvalósítása nyilván nem ment máról-holnapra, az új eredmények nem születtek meg azon nyomban — úgy, amint a mitológia szerint valaha Pallas Athene pattant ki egyszerre teljes fegyverzetében Zeus fejéből. Hangsúlyoznunk kell ugyan: már a felszabadulással kezdődő években érlelődött, majd a szocialista forradalom győzelmét közvetlenül követő időszakban megindult s előrehaladt az alapvető fordulat a burzsoá történelemírás-tól a marxista történettudomány felé: a Magyar Történelmi Társulat, a Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, a Munkásmozgalmi — később: Párttörténeti — Intézet, az egyetemi történelmi tanszékek, a levéltárak újjászervezett vagy újonnan szervezett intézményes keretei között; már szabad fejlődésünk első évtizedében nem egy olyan történelmi cikk, tanulmány, könyv látott napvilágot, amelynek számos megállapítása kiállta az idő s a tudományos előrehaladás és kritika próbáját. Ugyanakkor lehetetlen nem látnunk: az elkészült új munkák korántsem mutatták fel rögtön teljes ragyogású fegyverzetben a magyar marxista történettudományt; bőven akadtak rajta foltok, rések, horpadások és jócskán akadnak még ma is: hibák és fogyatékok, amelyek csökkentették-korlátozták a történettudomány erejét és hatékonyságát.

Nyilvánvaló persze: a burzsoá örökség — kivált a negyedszázados ellenforradalmi korszaké — nyomasztóan, visszahúzóan, szívósan hatott. Ehhez járult, hogy a magyar történészek túlnyomó többsége csak a felszabadulás után kezdte megismerni a marxizmust, kezdte alkalmazni a történeti vizsgálatokban: így az elméleti színvonal gyengesége, a marxizmus alkalmazásának „gyermekbetegségei” úgyszólván szükségszerűen jelentkeztek. Amikor pedig marxista történetírásunk kezdett kinőni a gyermekcipőből, már a tudományos életben is eluralkodott a személyi kultusz légköre, amely a törvényszerű történelmi folyamatnak nem gazdag és sokoldalú ábrázolására, hanem egyszerűsítésére és sematizálására, az általánosnak nem a sajátosban és egyediben való érzékeltetésére, hanem közvetlen és mechanikus erőltetésére adott impulzust.

Míndez szükségképpen tenyésztalajul szolgált különböző objektivista és revizionista nézetek fellépéséhez, amelyek részben a burzsoá múlt virulenssé váló hagyatékából táplálkozva, részben a szektás dogmatizmus ellenhatásaként, többeket akarva, nem akarva oda vezettek, hogy az aprólékos szakszerűségben, adatok nagy tömegének formai rendszerezésében lássák kutatómunkájuk célját és értelmét, s tudva-öntudatlan lemondjanak anyaguk elvi általánosításáról, egyetemes jellegű szemléletéről; vagy egyenesen azzal fenyegettek, hogy a „magyar glóbusz”, a „különleges magyar út” régebbi történetírásunkból jól ismert nacionalista szemléletmódjának „korszerűsített” változatát prezentálják.

Amikor tehát most, szocialista fejlődésünk első negyedszázadának végén megpróbálunk számot adni tudományágunk előrehaladásának néhány mozzanatáról, nemcsak azt kell mérlegre tennünk, milyen eredményeket ért el marxista történettudományunk a magyar polgári történetírás színvonalához képest, hanem azt is vallatóra kell fognunk, hogyan és mennyiben sikerült leküzdenie azokat a buktatókat és zátonyokat, Scyllákat és Charybdiseket, amelyek előrehaladását jobb- és „bal”-felől veszélyeztették, de lényegileg, objektíve egyaránt a múlt felé húzták vissza. Végül arra a kérdésre is válaszolnunk kell: a szemléleti megújulás, az eszmei tisztulás mennyiben járt együtt mesterségbeli—módszertani előrehaladással, szakmánk lépést tartott-e a metodikai fejlődés új fegyverzetének nemzetközi követelményeivel.

Hiszen eszmei tisztaságától és módszerbeli—szakmai biztonságától függ a marxista történetírás tudományos fölényének érvényesülése a burzsoá és a szocia-

lista ideológia között folyó világméretű küzdelemben — csakúgy, mint a történezszerzők hozzájárulása népünk szocialista tudatának kifejlődéséhez.

Negyedszázad történetkutatási eredményeiről természetesen képtelenség lenne e helyütt a teljesség igényével számot adni. A fő tendenciák azonban világosan rajzolódnak ki, s lehetővé teszik a legfőbb tudományos eredmények nagy történelmi korszakok és kérdéskörök szerinti felvázolását.

A feudális kor kutatása

Az új magyar történetírás legkorábban jelentkező és máig egyik legjelentősebb teljesítménye a *feudális társadalom és állam magyarországi kialakulásának* vizsgálatához kapcsolódik. A folyamat fő vonalainak marxista megvilágítása — *Molnár Erik* munkásságának érdeméből — már a felszabadulást közvetlenül követően rendelkezésre állt, s jelentős szerepet töltött be a materialista történet-szemlélet hazai elterjesztésében, a magyar történet marxista kidolgozásának megalapozásában.

A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig c. mű gyökeresen újat hozott a korszakra vonatkozó (különben igen terjedelmes és gazdag) polgári szakirodalomhoz képest. Azzal a polgári-szellemtörténelmi állásponttal szemben, amely a hűbériséget legfeljebb a szénior-vazallus jellegű viszonylatok körében kereste és lelta fel, a szentistváni magyar „keresztény királyság” alapítását pedig az „évezredes magyar lélek” sajátos produktumaként tüntette fel, Molnár Erik műve a feudalizmus magyarországi kialakulását is mint alapvetően ellentétes érdekű osztályokból álló társadalmi formáció létrejöttét értelmezte és jellemezte; kimutatta, hogy az osztálytársadalom kialakulásának általános törvényszerűségei a magyar történelemben is érvényesültek, s a magyar állam keletkezése csak a marxista—leninista államelmélet segítségével érthető meg és írható le. Azokkal a történetpolitikai koncepciókkal szemben, amelyek a „szentistváni államelmélet” különféle változatokban reakciós politikai irányzatok történelmi igazolásaként vagy programjaként fejtették ki, megvilágította, hogy István király műve nem a politikai reakció, hanem a társadalmi haladás történelmi érve és hagyománya.

Marxista történetírásunk a továbbiakban is komoly figyelmet szentelt e tudományos és ideológiai tekintetben egyaránt fontos problémakör kutatásának. A magyar fejlődésnek a keleti nomád világgal való összefüggéseit, a „magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig” vezető történelmi folyamatokat, a feudális (világi, királyi és egyházi) földmagántulajdon monopóliumának létrejöttét tárgyaló művek, a korai magyar gazdaság- és településtörténelem körében végzett mélyreható vizsgálatok újabb fontos mozzanatokkal igazolták, hogy a feudalizmus magyarországi kialakulása és korai szakasza lényegében megfelelt e formáció általános, európai keletkezés- és fejlődésmentének: a feudális földtulajdon szerkezete, a földjáradék formái, a kialakuló jobbágyság szociális helyzetének ismérvei alapján ma már joggal tekinthetjük a magyarországi feudális formáció első századait, korai időszakát — a marxizmus klasszikusai által nyugat-európai viszonylatban jellemzett — ún. Leibeigenschaft („első Leibeigenschaft”) sajátos változatának — ami azután a XIII. század folyamán bomlott fel, hogy helyet adjon a feudális rend érettebb, kifejlett alakjának.

A *feudális rend második, kifejlett szakaszára* vonatkozólag is jelentős eredményeket hoztak a polgári történetíráshoz képest a marxista kutatások, — és pedig elsősorban azokon a területeken, amelyeket az előbbi a legmostoháiban.

kezelt vagy legkevésbé valóságghíven ábrázolt: az osztályharc fontos szakaszainak, az antifeudális népi-paraszti mozgalmaknak, az alapozó gazdaságtörténeti folyamatoknak feltárásában, de a középkori magyar állam történetének átfogó tárgyalásában, így a rendiség és a centralizáció folyamatának megvilágításában is.

A Magyarország középkori történetének második szakaszára, „virágkorára” (a XIII—XV. századra) vonatkozó kutatások feljogosítanak annak megállapítására: a magyar társadalom — amely Nyugat-Európánál később lépett a feudalizmus útjára, minthogy a népvándorlásnak egy későbbi hullámával került végleges települési területére — az indulásban való elmaradást az anyagi és szellemi kultúra, a társadalmi és politikai élet számos viszonylatában, Közép-Kelet-Európa szláv népeivel együtt, a XV. századra lényegileg, minőségi tekintetben behozta: megközelítette a nyugat-európai színvonalat, — még ha a minőségi szint azonosságát mennyiségi elmaradás kísérte is, főként az iparosodásban- városiasodásban. Az egyenlőtlen fejlődés törvényszerűsége érvényesült abban, hogy a magyar társadalom — ugyan a városi iparosodás nehézségeitől korlátozva — a mezőgazdasági termelőerők, a termelési és járadékviszonyok, az áru-termelés, az osztályszerkezet, az állami-politikai rend, a kultúra szempontjából — viszonylag rövidebb idő alatt járta be a feudális fejlődés első és második (korai és kifejezett) időszakát, és „tömörített” fejlődéssel kezdett felzárkózni az akkor leghaladottabb nyugati országokhoz.

Nagyjelentőségű kérdés megválaszolása elé került tehát itt a magyar történettudomány: milyen okokra, tényezőkre, körülményekre vezethető vissza, hogy a nyugaton kibontakozó, érvényre jutó fejlődési tendenciák a XVI—XVIII. századi Magyarország történetében „befulladtak”; hogy ekkor még nem került sor nálunk a középkori viszonyok felbomlására, a modern polgári társadalom kialakulására, hanem éppen a feudális-rendi viszonyok megerősödésére, a *feudalizmus harmadik, kései periódusára*.

Az utóbbi évtizedek magyar történetkutatása — amellet, hogy új forráskiadványok bizonyító anyagára támaszkodva nyomatékkel húzta alá a török hódítás okozta súlyos emberi és anyagi veszteséget, a török uralmának a haladást nagynértékben fékező hatását, amit az ellenforradalmi korszak történetírásának fő irányzata döntő okként mutatott be — nem találta elegendőnek történetünk további kedvezőtlen fejleményeit erre a tényezőre visszavezetni. Egyrészt bebizonyította, hogy a centralizált államszervezet összeomlása alapjaiban megingatta a rendi anarchiába süllyedő ország védelmi képességét, s a parasztháború véres megtorlása után az urak nem merték már a jobbágynépet, miként valaha Hunyadi, a török ellen fegyverbe hívni, másrészt szélesebb, nemzetközi síkra emelte az egész probléma-komplexum tanulmányozását, rámutatva arra, hogy a magyarországihoz hasonló negatív fejlemények számos más közép- és kelet-európai ország XVI—XVIII. századi történetében is fellelhetők, — köztük olyanokban (mint Csehország és főleg Lengyelország), amelyeket közvetlenül nem ért ozmán támadás, ill. nem kellett elszenvedniük a török iga nyomasztó súlyát.

Éppen ez a tény indította kutatóinkat annak az — egyidejű nyugat-európai fejlődéstől eltérő, elkanyarodó — irányvételnek, társadalomfejlődési szakasznak a tüzetes tanulmányozására, amelyet a marxista történettudomány Engels nyomán a „jobbágyrendszer (Leibeigenschaft) második kiadásának” nevez, — amely a földesurak piaci tevékenysége, robotoltató áru-termelése és egyéb ismérvek alapján számos közép- és kelet-európai nép XVI—XVIII. századi történetében (természetesen jelentős országokénti különbségekkel) lényegileg közösnek minősíthető, s amely sajátos közép-kelet-európai fejlődési irányzatnak Magyarország egyik történeti változatát képviseli.

Persze időbe tellett, amíg felismertük és meggyőzően bizonyítottuk, hogy a földesúri piactevékenység és majorkodás ugyan maga is az árukereskedelem és árutermelés bizonyos fokú előrehaladását jelentette, de ennek olyan útjáfajtáját, amely egyre inkább felülkerekedve, keresztezte-akadályozta a városipolgári fejlődést csakúgy, mint parasztságunk polgári fejlődésének (XV. századi viszonyainkban már világosan kirajzolódó s a XVI. században még sok helyt ért nyerő) irányzatát; ezzel — átmeneti „kétarcúság” után — végül is hátráltatta, visszavetette a tőkés viszonyok keletkezését, bontakozását, konzerválta a feudális rendet.

Hogy történettudományunk a magyarországi fejlődés elkanyarodásának fő vonásait (legalábbis ami az agrárviszonyokat illeti) — a nemzetközi összehasonlítás módszereivel és nemzetközi figyelmet támasztva — felvázolta; hogy a XVI—XVII. századot nem a feudalizmus *bomlási* periódusának, hanem a következő század jórészével együtt a *kései* feudalizmus — Közép- és Kelet-Európára sajátos — korszakának minősíti, — természetesen korántsem jelenti a korszak gazdasági-társadalmi problematikájának lezártságát, megoldottságát. Az oki összefüggések teljes tisztázására van szükség; egyrészt a modern világgazdaság kialakulása nemzetközi összefüggéseinek, ebben Közép-Kelet-Európa helyének-szerepének széles távlatú elemzésére, másrészt a magyarországi polgárság feudális kori fejlődésének tüzetes vizsgálatára, polgárságunk gyengesége okainak teljes feltárására.

Ezek a kutatási feladatok túlzottnak a gazdaság- és társadalomtörténet keretein, a politikai és ideológia-történet területét is áthatják. Annál is inkább, mivel történetírásunk felszabadulás utáni első évtizedében széles teret nyertek olyan nézetek, amelyek nem véve kellően figyelembe a kései feudalizmus rendszerében az osztályoknak a tőkésedés szempontjából szerfelett kedvezőtlen helyzetét és erőviszonyait, — akarva-akaratlan oda jutottak, hogy városipolgári fejlődésünk gyengeségének, immár minőségivé váló elmaradásunknak XVI—XVIII. századi fő okát ne a „jobbágyrendszer második kiadásának” béklyózó hatásában, hanem a Habsburg-udvar diszkriminatív gazdaságpolitikájának túlhangsúlyozásával, Bécs gyarmatosító törekvéseiben lássák, már jóval a XVIII. század közepe, a bécsi merkantilista politika kibontakozása előtti időben is. Így a fentebb említetthez hasonló egyoldalúság veszélye fenyegetett, csak immár változott előjellel: a török hódítás negatívuma helyett a Habsburg-gyarmatosítás negatívumának mértéktelen előtérbe tolása, a tőkés viszonyok kialakulása magyarországi fő akadályaként.

Más szóval: a marxista történetírás — amikor éles és helyes harcba bocsátkozott az ellenforradalmi korszak hivatalos történetírásának vezető irányzatával, a „habsburgiánus-labanc” felfogással szemben — nem tudta teljesen kivonni magát polgári történetírásunk másik, „kuruc-függetlenségi” irányzatának hatása alól: bizonyos pontokon akaratlanul is érintkezésbe jutott a korábbi nacionalista szemléletmód egyik változatával.

Persze hangsúlyoznunk kell: a marxizmus térhódítása a török elleni harcok és Habsburg-ellenes küzdelmek kutatóit olyan kérdések vizsgálata, olyan új forrásanyagok feltárása felé irányította, amelyek majdnem vagy teljesen kiestek a „kuruc-függetlenségi” történetírás látóköréből: az alapvető osztályviszonyok kutatása, a jobbágyság, a dolgozó nép, a hajdúk, a szegénylegények, a „vitélő rend” szerepének, harcának beható vizsgálata felé. A felszabadulást követő első évtized kutatásai értékes és időálló eredményeinek sorába tartozik annak bemutatása, hogy a törököt feltartóztató haderők, a végvárok katonasága magyar és nem magyar falvak jobbágnépességéből sereglettek össze, és a Habsburg-ellenes felkelések tömegerejét — sőt nem egy-egy kezdeményezőt — a rendi kiváltságok bástyáin kívülálló elemek, a feudális viszonyok nyűgéből kitörni igyekvő társadalmi rétegek, csoportok alkották, s a jobbágyság antifeudális küzdelmeiben a későbbiekben is nagy szerepe volt a függetlenségi harcok hagyományainak.

Ugyanakkor azonban a függetlenségi küzdelemnek az utolsó 400 év történelmének fő vonalába

állítására s szinte megszakíthatlan folyamatként való ábrázolása nem sarkallt annak kidomborítására, hogy történelmünk e századainak is az osztályharc volt az alapvető jellemzője, s az antagónisztikus osztályok bizonyos mértékű együttműködését, összefogását megvalósító függetlenségi küzdelmek történelmileg kivételes helyzetet fejeztek ki: az ellentétes osztályok átmeneti érdek-közösségét, amelyet az osztályok alapvető érdekellentéte előbb-utóbb szükségszerűen újból szétrobbant. Másrészt haza (nemzet) és haladás összefüggésének fő vonalát érzékeltetve, szinte teljesen egyértelműnek, közvetlenül egybeesőnek ábrázolta a nemzeti-állami függetlenség és a társadalmi haladás követelményeinek (történetileg nem egyszer ellentmondásos bonyolultságban jelentkező) kapcsolatát.

A kutatások e területén Molnár Eriknek a nemzeti kérdéssel foglalkozó, igen széles vitát kiváltó tanulmányai hoztak fordulatot. A kibontakozó polémia — a mindkét irányban nem egyszer túlhajtott nézetek szenvedélyes összecsapásán keresztül — értékes hozzájárulást nyújtott az ideológia-történet fontos kérdéseinek, a haza- és nemzetfogalom történeti alakulásának megvilágításához; egyben a történetírásunkban és -szemléletünkben megbúvó nacionalista maradványok ellen, a szocialista hazafiság és internacionalizmus egységéért folyó eszmei harc követelményeinek tisztázásához, s ezáltal történelmünk újabb korszakainak vizsgálatához is.

A reformkor és a polgári forradalom

Történelmünk újabb korszakai közül a felszabadulás utáni első évtized történetírása a *feudalizmus bomlásának és válságának* a XVIII. század végén induló periódusát, a reformkort, valamint a *polgári forradalom és szabadságharc* időszakát résziesítette a legnagyobb figyelemben. E kutatási feladatok előtérbe állítását az 1848-as forradalmi örökség folytatásának és továbbfejlesztésének politikai irányvonalába eső évfordulók, főként a forradalom centenáriumának megünneplése ösztönözte; ugyanakkor a polgári történetírás mulasztásainak és tudatos ferdítéseinek helyreigazítása feltétlenül szükségessé tette. A korábbi interpretáció alaptónusát ugyanis, kivált a Horthy-korszakban, a szélsőséges forradalom-ellenesség adta meg, amely az ún. konzervatív reformot magasztalta és annak képviselőit heroizálta. Másrészt a valóságos történelmi folyamatok meghamisításával a haladó küzdelmeket kiforgatta igazi mivoltukból, a progresszív történelmi személyiségek arculatát a maga képmására igyekezett átídomítani, s az ekként deformált történelmi hagyományokat az ellenforradalmi-nacionalista ideológiába beépíteni.

Ilyen előzmények után az éppen kibontakozó marxista történetírásra várt a feudális rend válságának, a forradalom érlelődésének és valódi jellegének, az osztályküzdelmek alakulásának és a néptömegek szerepének feltárása. Nagyszabású forráskutató tevékenység, a magyar jakobinus-mozgalom dokumentumaitól a Kossuth-iratok sorozatos publikálásán keresztül az ellenforradalmi-aulikus erők szerepét megvilágító forráskiadványig, alapozták meg a kiterjedt történeti feldolgozásokat. *Révai József*nek az antifasiszta küzdelmek idején írt úttörő érdemű tanulmányai nagy segítséget adtak e kutatásokhoz is, amelyek emlékkönyv jellegű tanulmánygyűjteményekben, valamint gazdaság- és társadalomtörténeti összefüggéseket feltáró monográfiákban a korszak átfogó s egyben részletekbe hatoló képét munkálták ki. Azóta is jelentős újabb eredmények gazdagították a reformkor és a forradalom történeti ábrázolását; részben kiemelkedő történeti személyiségek pályájának vagy pálya-szakaszainak elmélyült rajzával;

részben a magyar 48-nak, előzményeinek és következményeinek az össz-európai, kivált a közép-kelet-európai történetbe való beágyazása révén. Mindez hozzásegített a korai marxista munkák szemléleti hibáinak leküzdéséhez, az 50-es években érvényesült Kossuth-kultusz túlburjánzásainak lenyesegetéséhez, a reformkor haladó liberális nacionalizmusa ellentmondásosságának érzékeltetéséhez, a nemzetiségi probléma mélyebb megragadásához.

Bár a nemzetiségi kérdésnek kezdettől fogva nem kevés figyelmet szenteltünk, a magyarországi polgári átalakulás fő feladatait tárgyalva a jobbágyfelszabadítás és a magyar nemzeti függetlenség kérdését állítottuk előtérbe, s időbe telt, amíg a két „fő kérdés” mellé hasonló súllyal sorakoztattuk fel „harmadik kérdésként” a nemzetiségi kérdést. További időt kívánt, amíg történetírásunk nemcsak elméletileg tudatosította, hanem gyakorlatában is realizálta azt a felismerést, hogy nem lehet a magyar nemzeti függetlenség kérdését és a nemzetiségi kérdést — akár egymással összefüggő, de — két kérdésként kezelni, hanem itt *egy* kérdéstről: a nemzeti kérdéstről, Magyarország — sőt ez újabb lépés történetirodalmunk fejlődésében — a Habsburg-birodalom népei nemzeti önrendelkezésének kérdéséről van szó, amit viszont csak összehasonlító módszerrel, közvetlenül a közép- és kelet-európai országok nemzeti problematikája egyik változataként lehet reális történetiséggel tárgyalni, s a kapitalista korszak sajátosságainak kimunkálásában gyümölcsöztetni.

A kapitalista formáció első korszaka

Marxista történettudományunk teljesítményei között fontos helyet foglal el a *kapitalista formáció első korszakának*: a tőkés gazdaság s a modern polgári társadalom- és államrend kialakulásának vizsgálata, az Osztrák-Magyar Monarchia történeti kérdéseinek elemzése. A polgári történetírás ennek a témakörnek nemcsak a feldolgozásával, hanem akár figyelmet érdemlő kutatásával is adós maradt; legfeljebb a „közjogi viták” kötötték le érdeklődését. Az elmúlt negyedszázad során felnőtt új történészgeneráció igen sokat tett a magyar történelem e széles „fehér foltjának” kitöltésére. Már az ötvenes években megszülettek az első, főként gazdaságtörténeti munkák, amelyek nagy tényanyagot tartak fel és számos helytálló megállapításra jutottak, de még nem szabadultak meg teljesen a folyamatok „közjogi személetétől”, az osztrák—magyar viszony sikkjára korlátozott látószögétől. Azóta a gazdaságtörténeti kutatásoknak sikerült átfogóan megvilágítani a kor agrár- és ipari fejlődésének, gazdasági növekedésének menetét, összehasonlító módszerrel feltárni a magyar fejlődés sajátosan kelet-európai és az Osztrák-Magyar Monarchia körülményeiből származó egyedi vonásait. A kutatásokat kísérő kiterjedt viták mindinkább hozzásegítettek a leszűkített szemléletheől fakadó hibák kijavításához, a modern közgazdasági vizsgálati módszerek alkalmazásához, a korábban sommásan ábrázolt folyamatok kvantifikálásához, nem utolsósorban a belső tőkefelhalmozásnak s a külföldi tőke szerepének — mint a modern tőkés átalakulás legjellegzetesebb kelet-európai sajátosságának — leegyszerűsítéstől mentes tárgyalásához.

A dualista korszak feldolgozásának kulcskérdése — s a legutóbbi évek publikációs és vitái után ma már talán elmondhatjuk: egyik fő eredménye — a kiegyezés előzményeinek és értékelésének kimunkálása, ami a sokáig érvényesült különböző irányú egyoldalúságok leküzdésével, a történelmi ellentmondások reális ábrázolásával magyarázza meg 1867 helyét a polgári forradalom korszakának lezárásában: a polgári átalakulás, a kapitalista fejlődés útjának részleges megtisztításában, egyben a reakciós osztályerők kompromisszumának negatív tár-

sadalmi-politikai kihatásaiban. A dualizmus politikai történetének későbbi szakaszait illetően is eredményes munka folyt, hogy csupán a XX. század eleji demokratikus és forradalmi mozgalmakra, valamint a Monarchia felbomlásának körülményeire vonatkozó kutatásokat említsük. A magyar történészek számos nemzetközi fórumon is felléptek e széles érdeklődésű kérdés tisztázása érdekében újabb eredményeikkel, egyben a nyugati burzsoá történetírásnak a Habsburg-monarchiát — mint a „nemzetekfeletti állam” eszméjének előképét — dicsőítő irányzata cáfolatával.

A gazdaság- és politika-történeti kutatásokhoz képest elmaradt a társadalmi szerkezet és társadalmi tudat alakulásának vizsgálata; az eszmetörténet és kultúrhistoria gyenge oldala történettudományunknak. A legutóbbi években megnövekedő ideológia- és művelődéstörténeti érdeklődés, a — részben a rokontudományokkal való együttműködés révén — megszületett első eredmények mégis biztató kezdetet jelentenek ezen a téren, — szoros összefüggésben a közvetlen társadalomtörténeti vizsgálódásokkal, amelyek a dzsentri történelmi útjára és jellegzetes arculatára, a parasztság tagozódásának s különösen a munkásosztály kialakulásának és összetételének számos sajátos vonására vetettek már fényt.

A magyar munkásosztály története, 1918—1919

A marxista történettudomány kiemelkedően fontos feladatát képezte a *magyarországi munkásosztály* történelmének, küzdelmeinek és fejlődésének kutatása, az 1918. és 1919. évi magyarországi forradalmak történetének hitelesen dokumentált, mélyen elemző feltárása, — annál is inkább, mivel az ellenforradalmi történetírás és propaganda rágalmai s hamisításai egyetlen történelmi korszakra sem koncentráltak olyan tömény formában, mint e forradalmakra, nem átallva azokat a nemzet élete mélypontjának, a Tanácsköztársaságot a magyarságtól teljesen idegen történeti epizódnak feltüntetni. Negyedszázad szennyét és moeskolódását kellett eltakarítani, hogy legnagyobb internacionalista és egyben nemzeti forradalmi hagyományunk valódi fényében csilloghasson, s népünk eszmei-politikai nevelésének szerves és hatékony részévé váljék.

E feladat teljesítéséhez a felszabadulást, sőt a szocialista forradalom győzelmét követő években alig-alig kezdtünk hozzá. Az 50-es évek első felében a magyar munkásmozgalom történetének tárgyköréből úgyszólván egyetlen maradandó értékű monográfia látott napvilágot: az Általános Munkásegylet történetéről. A Munkásmozgalmi Intézet hasznos erőfeszítéseit a magyar munkásmozgalom történeti forrásainak feltárására és publikálására a személyi kultusz viszonyai erősen korlátozták, az 1918—19-es időszak tudományos igényű kutatását pedig lényegében lehetlenné tették. Paradox tény: a felszabadulást követő első évtizedben, a — megoldatlanul maradt, polgári demokratikus feladatokat is teljesítő — népi demokratikus átalakulás idején s a második magyar proletárdiktatúra első éveiben alig folyt érdemleges kutatás az 1918. évi polgári demokratikus forradalom és az első magyar proletárdiktatúra történetéről. S nemcsak az adatfeltárás hiányzott, hanem elhallgatások és torzítások érvényesültek egyes forradalmi vezetők tevékenységét, társadalmi erők és csoportok valóságos szerepét illetően. A Tanácsköztársaság értékelése is elferdült: a világ második munkáshatalma elsősorban hibái révén vált tanulságossá; nemcsak agrárpolitikáját, hanem a két munkáspárt egyesülését is negatívan ítélték meg.

A személyi kultusz kiküszöbölése, a szubjektivizmus és voluntarizmus leküzdése, a kétfrontos harc megvalósítása az MSzMP politikájában — teremtette meg a magyar forradalmi munkásmozgalom történetére, az 1918—1919. évi

forradalmakra vonatkozó tudományos kutatás kibontakozásának fő feltételét. S az utóbbi 10—12 esztendőben a munka valóban nagyarányú felpezsdülése következett be, elsősorban a Párttörténeti Intézet keretei között. A forráskiadás számottevő eredményeit lehet kiemelni: azokat a dokumentumköteteket, amelyek az anyagfeltárás úttörő kezdeményezését jelentik. Hasonló fontosságúak a forradalmi vezetők: Kun Béla, Szamuely Tibor, Landler Jenő, Alpári Gyula, Stromfeld Aurél munkásságát történeti hűséggel megvilágító összeállítások, dokumentumkötetek.

Az anyagfeltáró munka meghozta gyümölcseit a feldolgozások terén is: néhány év óta egyre gazdagodó irodalom járul hozzá a szakszervezeti mozgalom kezdeteinek, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt tevékenysége első szakaszának és 1905—1906. évi szerepének, majd pedig 1918—1919 történetének megvilágításához. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatásának, az öszirózsás forradalom kibontakozásának leírása, a felszínre törő erők valóság-hű ábrázolása, Károlyi Mihály korábban elferdített, majd elhallgatott szerepének bemutatása előmozdítja az 1918 októberi forradalom jellegének és sajátos vonásainak pontosabb értékelését. Kutatóink komoly figyelmet fordítottak a polgári demokratikus forradalom idején kifejlődő tömegmozgalmakra, a tanácsok megalakulására és jelentőségére, valamint a falvakat előntő, az államhatalom szétverésében fontos szerepet játszó földmunkás- és szegényparaszt-mozgalmakra. Tisztázottabb történeti kép bontakozott ki a döntő jelentőségű fordulatról, a Kommunista Magyarországi Pártjának megalakulásáról, teljesebb és hitelesebb előadás a szociáldemokrata baloldal szerepéről, a munkásbizalmiak tevékenységéről. Marxista történetírásunk ma már egyértelműen helyreigazította a két munkáspárt egyesülésére vonatkozó téves nézeteket. A hibák kritikai elemzésével együtt kiemelte, hogy a nemzetközi munkásmozgalom történetében éppen ekkor került sor első ízben kommunista és szociáldemokrata pártok egyesülésére, s éppen ez tette lehetővé a proletárforradalom békés győzelmét! Mindez hozzásegített a két forradalom valóságos összefüggésének és történeti dialektikájának megvilágításához is.

Kiszélesedtek ismereteink a Tanácsköztársaság állam- és jogrendszerének, valamint gazdaságpolitikájának, elsősorban agrárpolitikájának terén. Ma már nemcsak az agrárkérdésben elkövetett hibák tényét ismerjük, hanem az ezeknek bizonyos korrigálására irányuló elgondolásokat is; egyben tisztázottabbá vált előttünk a szövetkezetek jellege, azoknak inkább az állami gazdaságokra emlékeztető felépítése és szervezete, sőt még a központi elgondolások helyi megvalósításának, a helyi törekvések érvényre juttatásának egyes mozzanatai is. A publikációk fontos elvi megállapításhoz jutottak a Tanácsköztársaság idején alkalmazott gazdaságpolitika hadi-kommunista jellegét illetően, megalapozott ismereteket nyújtanak a munkáshatalom költségvetési és adópolitikája, a szocialista bankrendszer megteremtése vonatkozásában. A vizsgálódások fontos területét képezte a magyar Vörös Hadsereg harcainak, másfelől az ellenforradalom szervezkedésének, fellépésének története.

A nagy események félszázados évfordulója körül különösen felpezsdülő kutatások nemcsak nagy távlatú tanulmányokat tartalmazó gyűjteményeskötetek elkészítését, másrészt a témakör helytörténeti és szakágazati összefüggéseinek feltárását mozdították elő, hanem végre megszülettek a két forradalomról szóló első, magas színvonalú tudományos szintézisek is.

Az ellenforradalmi korszak

A legújabb kori történet tanulmányozásának fellendülése az elmúlt esztendőben kiterjedt a *negyedszázados ellenforradalmi korszak, a tőkés rend magyarországi uralmának utolsó felvonása*, részletes forrásfeltáráson nyugvó, nemzetközi szemléletre törekvő vizsgálatára is. Az 1950-es évek elejéig—közepéig csak kevés történésznk szánta reá magát ilyen irányú témaválasztásra. A kezdet szükség-szerű nehézségeit tetézte, hogy eszmei-politikai szempontból nem mértük fel eléggé a korszak történetével való részletes foglalkozás fontosságát: a szocialista forradalom sikereit túlzó optimizmussal értékelve, már-már hajlamosnak mutatkoztunk arra, hogy az ellenforradalmi korszak ideológiai fertőzését leküzdöttek tekintsük. A rendszer jellegét illetően pedig sematizáló egyszerűsítés kapott hangot: a Horthy-rezsim nem volt egyéb, mint a fasizmus magyarországi megtestesítője; mi szükség van hát jellegének részletesebb elemzésére?

Bizonyos fokig éppen ez egyszerűsítő álláspont ellenhatásaként — nem függetlenül az 1953 után jelentkező revizionista nézetektől — lépett fel utóbb történettudományunkban olyan felfogás, amely a fasizmust csak tendenciának tekintette Magyarországon, fasizmuson csupán annak „klasszikus”, totális — német és olasz — megvalósulási formáját értve, s a magyarországi kormányzati rendszer emezektől eltérő vonásait állítva előtérbe. Az értékelések ugyanolyan jellegű divergenciájáról van itt szó, amilyet történelmünk számos más korszakánál, problémájánál is megfigyelhetünk, s amely — módszertani szempontból — a marxista dialektika fogyatékos alkalmazását jelenti: egyfelől az általános törvényszerűségek és kategóriák közvetlen és mechanikus alkalmazásáról, másfelől a sajátos és egyedi mozzanatoknak az általánostól való elszakításáról vagy éppen azzal való szembeállításáról.

E módszerbeli—szemléleti hibák az utóbbi években kezdenek eltűnni történeti irodalmunkból, hogy helyet adjanak az ellenforradalmi rendszer magyarországi jellegzetességei, valamint a fasizmus mint nemzetközi jelenség behatóbb marxista vizsgálatának. Hogy az idevágó kérdések tisztázása terén ma már jelentős mértékben előrehaladtunk, elsősorban azoknak az értékes aktapublikációknak és monográfiáknak köszönhető, amelyek megalapozták az ellenforradalom első éveinek, a Bethlen-kormány külpolitikájának, majd Károlyi Gyula és Gömbös kormányának, uralmi rendszerének, a szélsőjobboldali irányzatoknak és eszmeáramlatoknak beható elemzését. A kutatások mindinkább felszámolják azokat a korábbi egyszerűsítéseket, amelyek nem vették figyelembe a kelet-európai osztálystruktúra jellegzetességeit, a különlegesen széles kispolgári tömegek és az azokra gyakorolt dzsentri befolyás körülményeit, valamint az ellenforradalmi konszolidációval létrejött sajátos kormányzati-hatalmi formákat, a fasiszta önkényuralom és a konzervatív burzsoá törvényesség elegyedő vonásait.

A korszak kutatásához igen érdemlegesen járult hozzá gazdaságtörténeti irodalmunk, amely részletes elemzését adta az ellenforradalom gazdasági berendezkedésének, a gyáripar, ill. a mezőgazdaság fejlődésének, a válság éveinek, az állami beavatkozás formáinak, a hadi állammonopolista kapitalizmus kiépülésének, továbbá a német gazdasági expanzió kibontakozásának, Magyarország beiktatásának a német fasizmus „életterébe” az 1930-as években és a második világháború alatt.

A második világháború

Ha bizonyos késéssel ugyan, de a magyar történettudomány is felismerte, hogy a *második világháború gazdasági, diplomáciai, katonai története* ma szerte a világon a kutatómunka és az érdeklődés középpontjába került. Abban a könyvtáryi irodalomban, amely a második világháború kérdéseit tárgyalja, — immár számottevő helyet kezdenek elfoglalni a magyar történészek kötetei, tanulmányai, forráspublikációi. Marxista történetírásunknak, a tények részletes feltárása alapján, mindenekelőtt azokkal a kiadványokkal, emlékiratokkal kellett vitába szállnia, amelyeket — a szaktörténészeket időben megelőzve — a világháború éveiben szerepet játszott magyar politikusok jelentettek meg abból a célból, hogy „megmagyarázzák” a magyar kormánykörök 1939 és 1944 közötti politikáját — és benne saját tevékenységüket. E reakciós beállítások meggyőző erejű cáfolata, Magyarország második világháborús szerepének valóságghú ábrázolása egyben megkívánta azoknak a — korábban a mi körünkben dívott — sematikus nézeteknek a helyreigazítását is, amelyek elsiklottak a magyar külpolitika ingadozásai felett; nem értették meg, hogy a magyar kormányok nem voltak pusztán bábok Hitler kezében, s — bár persze a szovjetellenesség alapvető álláspontján — saját politikai vonalukat igyekeztek követni; figyelmen kívül hagyták, hogy nem lehet Telekit és Bárdossyt, Imrédit vagy Kállayt teljesen azonos felfogású politikusoknak tekinteni.

A külpolitika kérdéseinek feldolgozását a Történettudományi Intézet nagyigényű vállalkozása könnyítette meg, amely több kötetben teszi közzé a második világháborúnak és előzményeinek legfontosabb magyarországi diplomáciai iratanyagát. Részben erre támaszkodva készült el a közelmúltban a Horthy-korszak egészének külpolitikáját átfogó szintézis, a megelőző években pedig azok a fontos részlettanulmányok és monográfiák, amelyek nem hallgatják el, hogy a németbarát magyar kormányzat saját érdekeit szem előtt tartva milyen pontokon került ellentétbe Berlinnel; egyben megvilágítják, hogy a kormánypolitika népgyűlölő, revizionista és szovjetellenes alapjellege miként degradálta másodlagossá ezeket az — olykor nem is csekély — ellentéteket, s Horthy Magyarországa, mint a hitleri erőszak haszonélvezője, — minden esetleges ellenkező törekvéssel szemben — hogyan láncolta magát mind szorosabban a náci Németországhoz. A Teleki-kormány külpolitikájáról, valamint Teleki személyéről írott és az emigrált politikusok emlékiratait bíráló könyvek megmutatják, hogy tette a nagybirtokos osztály vezető szerepébe vetett hite Teleki számára idegenné a német fasizmus demagóg, tömegekkel játszó politikai módszereit. — ugyanakkor védtelenné a nácizmussal szemben, hiszen a nagybirtokot támadó, a társadalmi rend demokratizálását kívánó erők még sokkal távolabb álltak tőle.

A haladó erők, a kommunisták küzdelmeinek az ellenforradalmi korszakban, a népfrempolitika kialakulásának kezdettől fogva nagy figyelmet fordított marxista történetírásunk; szembefordulva a burzsoá rágalmakkal, a munkásmozgalmat legújabb kori történetünk szerves — a jövőt hordozó — részeként mutatta be. A nagyjelentőségű kérdéskör ábrázolása a személyi kultusz éveiben mégis hamis vágányra tolódott. A népfrempolitikában a korábbi szövetségesek lebecsülése, a szociáldemokrácia és a polgári baloldal szerepének figyelmen kívül hagyása, a KMP tömegbefolyásának eltúlzása, a Külföldi Bizottság szerepének a hazai illegális mozgalommal szemben való túlértékelő előtérbe állítása voltak ennek az eltulodásnak a tendenciái. Történeti-párttörténeti irodalmunk, kiterjedt forráskutatással, ma már jórészt helyreigazította ezt a képet. A KMP szer-

vezeti fejlődéséről szóló tanulmányok, az antifasiszta nemzeti összefogás és a munkásegység megteremtése, a népfront és koalíció kérdéseiről publikált munkák reális megvilágításba helyezték a Függetlenségi Népfront kialakulásának, a Kommunisták Párt, illetve a Békepárt tevékenységének fő vonásait.

Felszabadulás — szocialista átalakulás és fejlődés

Történetírásunk legfőbb eredményei között végezetül külön kell szólnunk a *hazánk felszabadulását követő szocialista átalakulás és fejlődés* történeti vizsgálatának eszmeileg—politikailag különlegesen fontos, de egyben rendkívül nehéz jelenkor-kutatási munkálatairól. E munkálatok voltaképpen csak az elmúlt évtizedben indultak meg. Megelőzően alig készültek idevágó kéziratok, s a megjelent munkák — így a felszabadulás 10. évfordulójára kiadott kötet tanulmányai — felett mérleget vonva, bizony csak néhány időállót találunk közöttük.

A politikai—tudománypolitikai feltételek gyökeres megváltozása, valamint a felszabadulást megelőző korszakok vizsgálatában tett előrehaladás képezi reális alapját annak, hogy ma már ne csak a kutatás szükségességéről, de valószínűségi lehetőségeiről is beszélhessünk; a korszak kialakuló kutatógárdájáról s az elért eredményekről is számot adhassunk.

A kutató tevékenység érthető módon még elsősorban az 1945—1948 közötti periódusra összpontosult.

Mindenekelőtt feltárult az 1944 utolsó, 1945 első hónapjaiban lejátszódó fordulat történeti képe: az ellenforradalmi rendszer egyre mélyülő katonai—politikai válsága, a Szovjet Hadsereg magyarországi felszabadító harcai, a fasiszta államgépezet összeomlása s a forradalom erőinek a felszabadult ország-részekben gyorsan kibontakozó fejlődése. A forradalom népi erőinek rögtöni talpraállásáról tanúskodik a nemzeti bizottságok megalakulása, széles hatásköre, a központi kormányhatalmat kiegészítő helyi hatalmi szerepe. A parasztság felszabaduló forradalmi energiáit bizonyítja a földosztásért már a szovjet csapatok megjelenésének másnapján megindított küzdelem, amely nagy szerepet játszott a radikális agrárátalakulás végrehajtásában: a nagybirtokrendszer megszüntetésében, amely nemcsak évszázados polgári demokratikus követelés megvalósítását jelentette, hanem egyben a tőkés gazdaságra mért első csapást is. A fordulat döntő mozzanata volt a proletariátus fellépése, a forradalmi munkásmozgalom, a kommunista párt újjászervezése. Az újjáépítés munkájának spontán, tőkék nélküli megindulása a tőke feletti munkásellenőrzés nagy horderejű gyakorlatára vezetett.

Mindezen események történeti feltárása természetesen felvetette az 1944—45. évi fordulat értékelésének problémáját. E körül élénk vita alakult ki. A történeti valóság megszépítésével ugyanis olyan nézetek is felmerültek, amelyek szerint a háború végén már forradalmi helyzet bontakozott ki Magyarországon, s ezért a Szálasi-terror ideje egyben a népi demokratikus forradalom kezdetének idejét is jelentette. Ezt a szemléletet, amely eltúlozta a tömegek körében még csak érlelődő, de ki nem bontakozott tendenciákat, a történetírásunk által feltárt tényekre hivatkozva joggal bírálták. E problémával szorosan összefügg az átalakulás jellegének kérdése. Az álláspontok e tekintetben is eltértek: attól a nézettől kezdve, amely szerint az 1947—48-ig terjedő periódust polgári demokratikus jellegűnek kell tekinteni, — addig a felfogásig, hogy már 1945 nyarától fogva a szocialista forradalom feladatai kerültek napirendre.

A konkrét kutatások máris sok támpontot nyújtanak a reális értékelés kialakításához. Fontos munkák készültek el a földreformról, a parasztság osztálytagozódásának átalakulásáról, a népi demokratikus agrárfejlődésről. A tömegmozgalmak és politikai küzdelmek tárgy körében írt tanulmányok mind rávilágítottak az átalakulás fokozatosságára, a demokratikus és szocialista elemek sajátos keveredésére, a tömegek és a hatalom fokozatos meghódításának folyamataira. Átfogóbb képet nyertünk a gazdaságtörténet oldaláról megközelítve a kérdést. A helyreállítás nemzeti feladataiból, a stabilizáció országos érdekeiből kiindulva a tőke fokozatos háttérbeszorítása valósult meg. A munkásosztály államhatalmi pozíciói, a belső és nemzetközi erőviszonyok lehetővé tették a tőke elleni harc viszonylag békés, fokozatos módszereit: adó-, ár- és hitelpolitikával felülről, erőteljes munkásellenőrzéssel alulról. Az MKP által kialakított gazdaságpolitika az irányítást és ellenőrzést, az államhatalom szocialista tartalmának erősödésével, fokozatosan szigorítva, a tőkés vállalatokat az államkapitalizmus útján a szocialista gazdaság felé vezette, a társadalom gazdasági érdekeinek szolgálatába állította. A tervgazdálkodásra való áttérés sajátos feltételeinek és útjának kibontakozásáról, a gazdaság minden területén végbement átalakulásról az első hároméves terv időszakában, a helyreállítás nemzetközileg is páratlan eredményű befejezéséről ugyancsak beható ismeretekkel rendelkezünk.

Ezek alapján indokoltnak látszik az 1945—48 közötti magyarországi fejlődés olyan értékelése, amely az egész időszakot a szocialista forradalom tartalmával végbement sajátos népi demokratikus átalakulásnak tekinti: nem választható szét demokratikus és szocialista periódusra, nem e két forradalom egymásutánjáról volt szó, hanem sajátos békés útról a szocializmus győzelméhez, miközben demokratikus és szocialista elemek első perctől fogva elegyedtek, sajátos ötvözetet alkottak, s lépésről-lépésre a szocialista elemek kerültek túlsúlyra. A munkásosztály és parasztság forradalmi demokratikus diktatúrája, amely a munkásoszály, a párt vezetésével a felszabadulás után azonnal megvalósult, lehetővé tette, hogy a népi demokrácia fokozatosan nőjön át a proletariátus diktatúrájába.

Felszabadulás utáni történetünk feltárása még nagy erőfeszítéseket követel. Sok feladat áll történettudományunk előtt az 1945—48 közötti periódus feldolgozása terén is. A politikai történet számos kérdése: a Szociáldemokrata és a Kisgazdapárt felszabadulás utáni útja, a parlamenti küzdelmek, a koalíció sorsa, különösen 1947—48-ban, de a társadalmi gondolkodás, az ideológiai áramlatok sok feldolgozatlan területe mind további kutatásokra vár. Hozzátehetjük: ma már egyre inkább érlelődnek, sőt egyes területeken meg is érettek a feltételek a szocializmus alapjai lerakásának történeti feltárására is. S az első kezdemények: a szocialista fejlesztés során alkalmazott gazdaságpolitikáról és a gazdasági növekedésről, a kollektivizálásról, az 1956. évi ellenforradalom időszakáról írt munkák, a felszabadulás 20. évfordulóján kiadásra került gyűjteményes kötet áttekintő tanulmányai nemcsak biztatóak, de lehetővé teszik, hogy a történeti kutatások növekvő szerepet kapjanak jelenünk kulturális-ideológiai problémáinak megvilágításában, gazdasági gyakorlatának formálásában, a szocialista hazafiság és internacionalizmus mai tartalmának kidolgozásában.

Szemléleti megújulás, módszertani előrehaladás

A nemzeti történelmünk egyes korszakainak kutatásában elért eredmények mégoly vázlatos áttekintése nyomán is nyilvánvalóvá válik az elmúlt negyed-

század magyar történetírásának — ellentmondásoktól ugyan korántsem mentes, tévutakat, zsákutcákat sem mindig elkerülő, de mégis — példátlan méretű fellendülése. Ma már fő vonásaiban rendelkezésünkre áll egész történelmünk marxista szemléletű áttekintése, a polgári történetírás megállapításainak bírálata, korrigálása a legtöbb területen; előrehaladt a korábban fehér foltként maradt történelmi kérdések-korszakok felkutatása, a feltáró-feldolgozó munka napjainkig terjedő kiszélesítése.

E munkálatok során jelentősen emelkedett történetírásunk eszmei színvonalára: a marxizmus—leninizmus kutatóink többsége történetfelfogásának alapjává, tudományos tevékenységének meghatározójává vált. Nemzeti múltunk lényeges jelenségeinek marxista értelmezése körül tartalmas diskussziók bontakoztak ki; átfogó elvi-ideológiai érdekű problémák, a szocialista közgondolkodás fejlődésére közvetlenül kiható kérdések kerültek történettudományunk érdeklődésének előterébe; eredményes eszmei harc folyt a szocializmustól idegen nézetek és a fejlődés korábbi szakaszán megrekedt felfogások leküzdéséért.

Az eszmei fejlődéssel szoros összefüggésben történettudományunkban erőteljesebben érvényesült a nemzetközi látókör követelménye, történetírásunk szélesebb fronton kezdte áttörni a hungarocentrikus-provinciális szemléletet. A magyar történelem több fontos területének tudatosan egyetemes perspektívájú művelése, a marxista összehasonlító módszer alkalmazása, a közép-kelet-európai összefüggések és sajátosságok tanulmányozása figyelemre méltó eredményeket hozott, s mindinkább áthatja történelmünk értékelését. A diplomácia-történeti kutatások elmélyülését, horizontjának kitágulását — a már említetteken kívül — a Rákóczi-szabadságharc francia kapcsolatainak, a Habsburgok és Romanovok szövetségének, a Kossuth-emigráció és az európai szabadságharcok viszonyának, az ellenforradalmi korszak külpolitikájának, a magyar—román viszony 1940—1945. évekbeni alakulásának monografikus ábrázolásai jelzik. Bizonyos fokig megélnékült a szoros értelemben vett egyetemes történeti kutatás. A bizantinológia művelésének nagymúltú eredményei mellett új- és legújabb kori tárgyú — így a németalföldi polgári forradalomról, a kelet-európai jobbágyfelszabadításról, a német imperializmus első világháború utáni újjáéledéséről szóló — monográfiák megcáfolták azt a korábbi előítéletet, amely szerint az egyetemes történet önálló forráskutatáson is alapuló vizsgálatára a hazai körülmények között nincsen lehetőség. A nemzetközi munkásmozgalom története terén a marxizmus szövetségi politikáját elemző, a chartista mozgalmat, a II. Internacionálé történetének fontos szakaszait, a Komintern egységpolitikáját tárgyaló monográfiákra utalhatunk. Nagyobb — bár még korántsem kielégítő — mértékben jelentkezik szakirodalmunkban a modern nyugati polgári történetírás kritikai elemzése, részben konkrét történeti kérdések tárgyalása kapcsán, részben speciálisan ilyen célú — pl. a nyugat-német történetírást vizsgáló — munkákban. A magyar témájú historiográfiai tanulmányokat (a pozitívizmus kezdetéről, a szellemtörténetről, a marxista történettudomány fejlődésének problémáiról) ugyancsak nemzetközi kitekintés igénye jellemzi.

Ezenközben erősödött történettudományunk forrásszerű megalapozottsága, növekedett szakmai pontossága, szakszerű hitelessége, fejlődött technikája, metodikája. A levéltári fondjegyzékek és leltárak, a nagyszabású forráskiadványsorozatok és közelálló jellegű művek (pl. Árpád-kori történeti földrajz) mellett a fokozott egzaktuság igényét jelzik a történeti statisztikai módszerek szélesebb körű alkalmazása, a kvantifikációs törekvések, a szociológiai módszerek hasznosítása a társadalomtörténeti kutatásokban. A pontos tényfeltárás és

objektív valóságábrázolás teljesebb megvalósítása kiküszöböli azokat a fogyatékoságokat, amelyek a személyi kultusz időszakában történettudományunk hitelét gyengítették, növelik tudatformáló hatékonyságát és szilárdítják azokat a pozíciókat is, amelyeket a polgári történetírással szembeni vitákban elfoglal. Történettudományunk legjobb eredményei a nemzetközi szakmai-ideológiai porondon is egyre inkább hangot kapnak, mind nagyobb figyelmet váltanak ki. Magyar történészek a marxista történetfelfogás ismert képviselőivé váltak széles nemzetközi fórumokon.

Mindez megérlelte nagy *szintetizáló munkák* elkészítésének feltételeit. Ez irányban jelentett fontos kezdeményezést az egyetemi magyar történelmi tankönyvek immár a legújabb korig terjedő sorozatának fokozatos elkészítése, majd a Magyarország története c. kétkötetes kollektív munkának sikeres, harmadik kiadás előtt álló vállalkozása. Nagy tudományos-csúcs jelentőséggel bír a magyar forradalmi munkásmozgalom történetének a kezdetektől 1962-ig terjedő, háromkötetes összefoglalása, amelynek fejezetei, a korábbi szubjektivisták hibákat kiküszöbölve, a tények bizonyító erejű felsorakoztatásával és sokoldalú elemzésével mutatják be, hogy a magyarországi munkásmozgalom hogyan bontakozott ki a nemzetközi munkásmozgalom szerves részeként, és hogyan emelkedett a nemzet vezető erejévé. A magyar parasztság kapitalizmuskori történetét, osztályharcos mozgalmait két, gazdag tartalmú kollektív munka világítja meg. Nagyrészt elkészült a magyar gazdaságtörténet háromkötetes összefoglalásának kézírata, amely egy-egy kötetben tekinti át a feudalizmus századait, a kapitalizmus évszázadát, a szocialista átalakulás és fejlődés negyedszázados gazdaságtörténeti útját. Végül: a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete a közelmúltban indította meg a magyar történetírásnak a felszabadulás óta legnagyobb vállalkozását: a tízkötetes magyar történeti szintézis munkálatát, amely tudományunk úgyszólván valamennyi kutatóműhelyére, az intézetek, az egyetemi tanszékek, a levéltárak közreműködésére támaszkodik, hogy részletes előadásban, egységes szemléletben és felépítésben, nemzetközi perspektívával foglalja össze nemzeti történetünk kutatásának legfőbb eredményeit.

A továbbhaladás útja

E nagyszabású vállalkozás sikeres végigviteléhez, tudományágunk további előrehaladásához persze nem kevés erőfeszítésre van szükség; miként a megelőző, úgy az előttünk álló útszakaszt sem lehet zavartalannak, töretlennek, ellentmondásoktól mentesnek képelnünk.

Hiszen a marxizmusnak egész tudományágunkban alapvető volta, számottevő eredményei ellenére ma is jelentkeznek még objektivisták nézetek, bizonyos pozitivisták tendenciák, amelyek a szakszerűség egyoldalú értelmezésében, az elvi általánosítástól való elzárkózásban, sőt olykor elméleti-ideológiai közömbösségben nyilvánulnak meg. Jelen vannak ugyanakkor a dogmatizmushoz visszahúzó velleitások is: kitaposott sémákhoz való ragaszkodás, tételeknek megfelelő bizonyítás nélküli deklarációja, újszerű kérdésfeltevésektől, metodikai újításoktól való tartózkodás, az ilyen törekvések elhárítása-elvetése. Ez a két tendencia — ellentétes indításuk dacára — bizonyos pontokon találkozik; így egyaránt periferikus témaválasztásokhoz vezethetnek, lemondáshoz az átfogó, elvi igényű kérdésfeltevésekről, a marxista történelmi elmélet alkotó műveléséről. Észlelhetők végül olyan törekvések is, amelyek az alapvető marxista elméleti

felkészültség elmélyítése, megszilárdítása nélkül próbálnak alkotni, továbbhaladni, módszerbeli újításokat alkalmazni, — ami akarva-akaratlan koncepcionális vonatkozásokat is érinthet, eklektikus nézetek, polgári szemléletmódok beszüremkedésének nyíthat kaput.

Tudományágunk továbbhaladása elképzelhetetlen ez eszmei gyengeségek elleni következetes küzdelem nélkül. Összekapcsolódik ezzel történettudományunk látókerének további kiszélesítése, a provincializmus teljes kiküszöbölése, a nemzetközi marxista és polgári szakirodalom átfogóbb és mélyebb áttekintése, az összehasonlító és egyetemes történeti kutatások további kibontakoztatása. Éppen ez segíti elő a szovjet történészekkel, a nemzetközi marxista történettudománnyal való együttműködés szilárdítását, a polgári történetírás jelenkori irányzatai bírálatának elmélyítését, tudományágunk hozzájárulását a burzsoá ideológia elleni világméretű harc sikeréhez. Egyben ez mozdítja elő, hogy kritikailag feldolgozzuk és marxista módon adaptáljuk a jelenkori történettudomány minden használható metodikai újítását, technikai eljárását: a marxista tudományt a legkorszerűbb fegyverzetben műveljük, prezentáljuk.

S a továbbhaladás útja elképzelhetetlen a történetírás műfaji gazdagodása nélkül. A monográfiák és fundamentális jellegű feldolgozások mellett a szakmailag — eszmeileg megalapozott vitacikkek, a történelmi esszé, a részfolyamatok szintetizáló ábrázolása, a történetfilozófiai mondanivalóra kiélezett értekező forma elterjedése — különösen ha a témaválasztás sokszínűségével jár együtt és erőteljesebben kapcsolja be a még eléggé elhanyagolt kultúrhistoriai, ideológia-történeti és metodológiai témaköröket — a tudományos-szakmai fejlődés egyik lényeges tényezője lehet. Egyszersmind hozzájárulhat a történetírás közvetlen tömeghatásának elmélyítéséhez is. A szaktudomány és a társadalom széles rétegei történeti tudatszintje közötti, ma még néha riasztónak tűnő szakadék betöltése aligha oldható meg csupán az ún. népszerűsítő műfaj közbeiktatásával. Magának a szaktudománynak is meg kell találnia az utat egyes műformáival a széles közvéleményhez, közönséghez. Éppen ezen az alapon virágozhatik fel a kellő szakmai-eszmei színvonalú népszerűsítés; ez segítheti elő igazán a szocialista *tudat*formálás szolgálatát, — ami a marxista társadalomtudományok sarkalatos feladata.

Végül: a marxista társadalomtudományok — amelyek a lét és tudat kölcsönhatását a lét primátusa alapján definiálják — nem mondhatnak le a társadalmi *lét* befolyásolásának feladatáról sem. Egyes társadalomtudományi ágakban ez közvetlenül is megvalósulhat; másokban, így a történettudományban, főleg közvetve, a tudat formálása, a közgondolkodás alakítása révén. De a történettudománynak is fel kell lépnie azzal a közvetlen igénnyel, hogy az „élet mestere” legyen: gyakorlatilag hasznosítható elemzéseket és tanulságokat nyújtson a jelen, a cselekvés számára — szocialista fejlődésünk következő negyedszázadában jóval inkább, mint ahogy eddig tette.